

Злучальныя злучнікі ў прыказках і прымаўках Гомельшчыны

К.Л. ХАЗАНАВА

У артыкуле даследуюцца стылістычныя функцыі злучальных злучнікаў у мове беларускіх прыказак і прымавак, выяўленых у Гомельскай вобласці. У народных парэміях рэгіёна адзначаецца дастатковая пашыранасць злучальных злучнікаў. Найбольшае распаўсюджанне выяўляюць у разгледжаных выразах спалучальныя і супастаўляльныя злучнікі. Часта ўжываецца злучнік *а*, які выражае супрацьпастаўленне і звязвае процілеглыя выказванні. Таксама пашыраны злучнік *ды*, што выражае дадатковыя да процілегласці адносіны далучальнасці або абмежавальнасці. Фіксуюцца ў парэміях рэгіёна і дыялектныя злучальныя злучнікі *да*, *дак*.

Ключавыя словы: фальклор, прыказка, прымаўка, злучнік, просты сказ, аднародныя члены, складаны сказ.

The article researches the stylistic functions of conjunctions in the language of Belarusian proverbs found in the Gomel region. In the folk proverbs of the region, a sufficient expansion of coordinating conjunctions is noted. In the expressions under consideration, the most common are connecting and adversative conjunctions. The conjunction *a* (but) is often used, which expresses opposition and connects opposite statements. The conjunction *dy* (but) is also common, which expresses the complementary relation to opposition of adhesion or restrictiveness. The dialectal conjunctions *da*, *dak* are also recorded in the proverbs of the region.

Keywords: folklore, proverb, saying, conjunction, simple sentence, homogeneous members, complex sentence.

Беларускія прыказкі і прымаўкі з'яўляюцца невычэрпнай крыніцай народнай мудрасці, сфарміраванай на працягу стагоддзяў. Парэміяная спадчына беларусаў увабрала ў сябе ў сканцэнтраваным выглядзе многія пастулаты і прынцыпы маральнага і матэрыяльнага існавання асобы. У лексічным складзе народных выслоўяў захаваліся шматлікія найменні адзінак матэрыяльнага побыту беларусаў мінулага [1], [2], а таксама назвы прыродных рэалій, што здаўна акалялі жыццё людзей [3].

Лінгвістычная ўвага да слоўніка беларускіх народных прыказак і прымавак дае магчымасць уявіць жыццёвы ўклад народа на працягу некалькіх стагоддзяў і параўнаць з сучаснасцю, каб высветліць змены актыўнага слоўніка беларускай мовы [4], [5], [6]. Акрамя таго, прыказкі і прымаўкі адлюстроўваюць іншыя моўныя з'явы. Так, моўны фактычны матэрыял парэмій дазваляе прасачыць некаторыя адметнасці сінтаксічных канструкцый беларускай мовы і стылістычныя асаблівасці спецыфічных вобразна-выяўленчых сродкаў беларускага фальклору [7].

Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі прапануюць цікавы ў лінгвістычных адносінах моўны матэрыял для выяўлення стылістычных адметнасцей ужывання злучнікаў у разнастайных сінтаксічных канструкцыях народнай мовы. Значная колькасць парэмій утрымлівае ў сваім складзе злучальныя злучнікі. Пры гэтым мэтазгодна звярнуць увагу на фальклорныя адзінкі, выяўленыя ў рэгіёнах. Багаты фальклорны матэрыял прапануе вусная народная творчасць, выяўленая ў Гомельскай вобласці Беларусі.

Мэта дадзенага артыкула – ахарактарызаваць стылістычныя функцыі злучальных злучнікаў у мове народных прыказак і прымавак Гомельшчыны.

Злучальныя злучнікі традыцыйна ў беларускім мовазнаўстве групуюцца па розных крытэрыях. Паводле сінтаксічных функцый злучальныя злучнікі «распадаюцца на чатыры асноўныя групы: спалучальныя, супастаўляльныя, пералічальна-размеркавальныя і далучальныя» [8, с. 473].

У беларускай літаратурнай мове найбольш пашыраным лічыцца злучнік *і* [8, с. 473]. У мове парэмій Гомельшчыны злучнік *і* не выяўляе надта вялікага распаўсюджання. У частцы выслоўяў з будовай простага сказа злучнік *і* звязвае аднародныя члены сказа: *Помніць свякруха свае маладыя гады і нявесты не верыць* [9, с. 169]. Некаторыя парэміяныя выразы

даследаванага рэгіёна ўтрымліваюць пералічэнне, у якім пералічаныя кампаненты сінтаксічна аформленыя як аднародныя члены. У такіх выпадках злучнік *і* выступае перад кожным членам пералічэння: *У яго з адной губы і гарача, і сцюдзёна* [9, с. 170]; *Поп і з жывога, і з мёртвага бярэ* [9, с. 168]. Як сведчаць паказаныя прыклады, злучнік *і* ў прыказках і прымаўках Гомельшчыны можа звязваць розныя аднародныя члены сказа: і галоўныя, і даданыя.

Злучнік *і* сустракаецца таксама ў прыказкавых выразях з будовай складанага сказа. У выслўях, што паводле будовы з'яўляюцца складаназалежнымі сказамі, спалучальны злучнік *і* звязвае аднародныя члены ў адной з простых частак складанага сказа: *Таму, хто ў дзяцінстве не шанаваў бацьку і маці, не даядзецца пазнаць пачоту ад свайго дзіцяці* [9, с. 169]. У складаназлучаных сказах названы спалучальны злучнік выступае для сувязі простых частак складанага сказа з аднароднымі паведамленнямі: *У гультая і страху цячэ, і печ не пячэ* [9, с. 170]. Як паказвае прыведзены выраз, паўтораны злучнік *і* мае на мэце граматычнае афармленне пералічэння аднародных паведамленняў.

Найбольшая колькасць ужыванняў злучніка *і* ў разгледжаных выразях звязана з выражэннем далучальна-заклучальных адносін: *На сваёй лаўцы і намерці добра* [9, с. 167]; *У родным лесе і куст добры* [9, с. 167]; *На чужыне і камар загіне* [9, с. 167]. Такое адметнае ўжыванне спалучальнага злучніка *і* мае на мэце надаць паведамленню, што змяшчае далучаны з дапамогай злучніка *і* складнік выслўя, абагульняючае значэнне адначасова з семантыкай катэгарычнасці і вылучэння: *Сава і та сваіх дзетак хваліць* [9, с. 169]; *Дзеўка і на лёдзе грэецца* [9, с. 169]; *У сваёй маці добра і ў пасцельцы ляжаці* [9, с. 169]. Указаныя стылістычныя ўмовы функцыянавання злучніка *і* ў народных парэміях Гомельшчыны звычайна фіксуюцца ў выразях з будовай простага сказа: *З роднага боку і варона мілая* [9, с. 167]; *Гуртам і ў бядзе лягчэй* [9, с. 168]; *Добраму чалавеку добра і ў запечку* [9, с. 170]; *За твае жыта і табе набіта* [9, с. 170]. Падобнае семантыка-стылістычнае ўжыванне назіраецца і ў выразях з будовай складанага сказа: *Дай волю, з'есць і хвою* [9, с. 170].

Прыказкі і прымаўкі Гомельшчыны таксама прапануюць ужыванне злучніка *ды*. Гэтаму злучніку ў беларускай мове ўласціва полісемія, што назіральна выяўляе моўны матэрыял беларускіх прыказак і прымавак, выяўленых у даследаваным рэгіёне. Злучнік *ды* можа афармляць сінтаксічныя адносіны раўнапраўнасці паміж састаўнымі часткамі выказвання. Варта нагадаць, «злучнік *ды* па сваёй функцыі набліжаецца да злучніка *і* ў сказах са спалучальнымі адносінамі. Асноўная розніца паміж імі ў тым, што ўжыванне службовага слова *ды* абмяжоўваецца размоўнымі стылямі літаратурнай мовы» [8, с. 475]. Натуральна таму, што злучнік *ды* адзначаецца ў складзе народных парэмій даволі часта: *Надзяўся воўк на мёд, ды так спаць лёг* [9, с. 166].

Супастаўляльныя злучнікі сустракаюцца ў беларускіх прыказках і прымаўках Гомельскага рэгіёна значна часцей: *Грэе не шуба, а праца* [9, с. 167]; *Краса хаты не вугламі, а пірагамі* [9, с. 167]. Характэрным для даследаваных парэмій з'яўляецца ўжыванне супастаўляльнага злучніка *а* з супраціўным значэннем. Звычайна злучнік звязвае процілеглыя выказванні: *Чужую бяду на воласу развяду, а сваёй бядзе ўма не прылажы* [9, с. 168]; *У ногі цалуе, а за сэрца кусае* [9, с. 168].

Злучнік *а* можа звязваць выказванні з адносінамі ўзаемнага выключэння: *Панам сеюць, жнуць і косяць, а сабе хлеба просяць* [9, с. 168]; *У ногі цалуе, а за сэрца кусае* [9, с. 168].

У многіх разгледжаных прыказкавых выразях злучнік *а* мае супастаўляльнае значэнне, калі звязаныя такім чынам паведамленні адлюстроўваюць адрозныя з'явы і рэаліі: *На галаве строй, а ў хаце хоць з лапатай стой* [9, с. 171]; *Няма ў краўца астачы, а ў попа сдачы* [9, с. 168]; *Лянцый на дзела сак-так, а на яду мастак* [9, с. 170]; *Не радзісь красен, а радзіць шчасен* [9, с. 171]. Можна сказаць, што ў выпадку падобнага стылістычнага выкарыстання злучніка *а* адносіны супрацьлегласці становяцца больш слабымі: *Рана загаіцца, а злое слова – ніколі* [9, с. 169]. Пры гэтым паведамленне ў частцы сказа пасля злучніка *а* выглядае непасрэдна не звязаным са зместу паведамлення ў папярэдняй частцы: *Абжогся на малацэ, а на воду дуе* [9, с. 170]; *Не піва дзіва, а чэсць дарага* [9, с. 168]; *Еш боршч з грыбамі, а язык дзяржы за зубамі* [9, с. 171]; *Мора без вады, а вайна без крыві не бывае* [9, с. 168].

Аднак у большай колькасці выслўяў злучнік *а* выражае яскравае супрацьпастаўленне. У лексічным складзе прыказак і прымавак пры гэтым амаль абавязковай з'яўляецца наяўнасць

антонімаў: *Ранняя* птушка зубкі калупае, *а позняя* – вочкі працірае [9, с. 167]; *Свай* – сечысь, рубайсь, *а чужыя* не мешайсь [9, с. 169]; *Рыхтуй сані летам, а калёсы зімой* [9, с. 167].

У выяўленых на Гомельшчыне парэміях са злучнікам *а* сустракаюцца рознакаранёвыя антонімы, якія маюць рознае марфалагічнае выражэнне. Пашыранымі з’яўляюцца антонімы, выражаныя:

– назоўнікамі: *У чужым воцы порошынку бачу, а ў сваім і бервяна не бачу* [9, с. 171]; *Багата вясна* кветкамі, *а восень* палеткамі [9, с. 166];

– прыметнікамі: *Малады сам жэніцца, а старога* людзі жэняць [9, с. 168]; *Есці першы, а рабіць – апошні* [9, с. 170];

– займеннікамі: *Чужую* бяду на воласу развяду, *а сваёй* бядзе ўма не прылажу [9, с. 168].

Кантэкстуальныя ўмовы прыказкавых выразаў, створаныя шляхам супрацьпастаўлення і фармальна падтрыманыя за кошт ужывання злучніка *а* паўплывалі на з’яўленне ў выслоўях кантэкстуальных антонімаў: *Родная маці* б’ючы ранаў не наробиць, *а мачыха і гледзячы параніць* [9, с. 169]; *Чалавек* у доме галава, *а жонка* душа [9, с. 169]; *Нагаварыў на мяшок, а справы на вяршок* [9, с. 171].

Часта адзначаецца злучнік *а* ў прыказках і прымаўках Гомельшчыны, якія паводле сінтаксічнай будовы ўяўляюць сабой складаны сказ з рознымі відамі сувязі. Звычайна ў такіх канструкцыях адзначаюцца «складаназлучаныя сказы са складанымі састаўнымі часткамі» [10, с. 573]. Пры гэтым злучнік *а* выкарыстоўваецца для сувязі складаных састаўных частак, якія супастаўляюцца або супрацьпастаўляюцца і маюць форму складаназалежных сказаў: *Тады пела, калі бацькоў хлеб ела, а як займела мужыка, то і песенка не та* [9, с. 169]. Варта заўважыць, што адметнасцю такой канструкцыі парэмій з’яўляецца часты сінтаксічны паралелізм будовы састаўных частак: *У язя ў галаве, што ў князе, а ў ічкуі, што ў удавы* [9, с. 166]; *Прыйдзе май, то кажды сабе дбай, а прыйдзе іюнь, то хоч сей, хоч плюнь* [9, с. 166]. У некаторых разгледжаных выслоўях злучнік *а* выражае процілегласць складаных састаўных частак, якія маюць форму бяззлучнікавых сказаў з умоўна-выніковымі адносінамі: *Найшоў сябра – беражы, а няма – шукай* [9, с. 168]; *Найшоў слова – беражы, а няма – шукай* [9, с. 169].

Стылістычнай адметнасцю народных парэмій Гомельскага рэгіёна варта лічыць спалучэнне ў выслоўях некалькіх злучнікаў. Часта фіксуецца, напрыклад, ужыванне ў адным выразе спалучальнага злучніка *і* і супраціўнага злучніка *а*: *Дома і салома ядома, а на чужыне і гарачы тук тыне* [9, с. 167]. Пры гэтым злучнік *і* мае абагульняюча-вылучальнае значэнне, а злучнік *а* падкрэслівае проціпастаўленне: *За харошым мужам і чуліндра жана, а за плахім і папоўна раба* [9, с. 168]. У падобных выразях таксама заўважаецца наяўнасць рознакаранёвых антонімаў: *Гультаю ў мароз і ў шубе холадна, а працавітаму і без шубы горача* [9, с. 170]; *Добраму дабро і будзе, а паганаму – паганае* [9, с. 170].

Як адзначаюць навукоўцы, у беларускай мове для выражэння супрацьлеглых паняццяў «пры ўзмоцненым проціпастаўленні звычайна ўжываецца злучнік *але*» [8, с. 476]. У народных парэміях злучнік *але* фіксуецца зрэдку, ужываецца разам з часціцай *ж* і злучнікам *і*, што дадае абагульняючае і вылучальнае значэнні: *Жаба не мяса, але ж і рак не рыба* [9, с. 166].

Часцей падкрэсленае супрацьпастаўленне ў прыказках і прымаўках выражаецца праз злучнік *ды*, які, на думку навукоўцаў, з’яўляецца «характэрным для размоўных стыляў мовы» [8, с. 476]: *Усякі пра праўду трубіць, ды не ўсякі яе любіць* [9, с. 170]. Злучнік *ды* ў прыказкавай скарбонцы беларускага народа выконвае функцыю сувязі супрацьпастаўленых паведамленняў, «адносіны паміж якімі ўскладняюцца абмежавальным адценнем» [8, с. 477]: *С падружжай дружы, ды праўды не кажы* [9, с. 170]; *Жывуць кот з сабакаю, ды доля не адзінакая* [9, с. 166].

Ужыванне злучніка *ды* ўскладняе супраціўнае значэнне далучальным адценнем: *За морам цялушка палцінушка, ды руб піравоз* [9, с. 167]. Пры выкарыстанні злучніка *ды* процілеглыя адносіны ўскладняюцца іншымі разнастайнымі адценнямі, сярод іх:

– адценне абмежавальнасці: *Блізка відаць – ды далёка дыбаць* [9, с. 167];

– адценне ўмовы: *Пан сказаў: «Кажуха дам!», ды толькі слова цёплае* [9, с. 167];

– адценне замяшчальнасці: *Сумела згатаваць, ды не сумела частаваць* [9, с. 170].

Для выражэння проціпастаўленасці ў прыказках і прымаўках Гомельшчыны выкарыстоўваюцца таксама і іншыя супастаўляльныя злучнікі з супраціўным значэннем. Дыялектнымі адметнасцямі рэгіёна абумоўлена ўжыванне ў выслоўях злучніка *да*: *У людзей*

пытай да свой розум май [9, с. 170]. Злучнік да ўласцівы рускім гаворкам, і наяўнасць яго ў складзе парэмій Гомельшчыны магчыма растлумачыць уплывам гаворак беларуска-расійскага пагранічча, а таксама беларуска-рускім білінгвізмам рэгіёна.

Стылістычныя адценні супрацьлегласці і неадпаведнасці ў даследаваных выразях выражае часам злучнік *дак*: *Варона прама лятае, дак ніколі дома не бывае* [9, с. 166]. Злучнік *дак* з'яўляецца рэгіянальным варыянтам беларускага размоўнага злучніка *дык*, на што ўказваюць дыялектныя слоўнікі Гомельскай вобласці [11, с. 96].

Даследаваны моўны матэрыял беларускіх прыказак і прымавак, выяўленых у Гомельскай вобласці, пацвярджае, што фальклор беларускіх рэгіёнаў да гэтай пары захоўвае адметны ў этналінгвістычных адносінах моўны матэрыял. У народных парэміях Гомельшчыны адзначаецца дастатковая пашыранасць злучальных злучнікаў. Найбольшае распаўсюджанне выяўляюць у разгледжаных выразях спалучальныя і супраціўныя злучнікі. Часта ўжываецца злучнік *а*, які выражае супрацьпастаўленне і звязвае процілеглыя выказванні. Таксама пашыраны злучнік *ды*, што выражае дадатковыя да процілегласці адносіны далучальнасці або абмежавальнасці. Фіксуюцца ў парэміях рэгіёна і дыялектныя злучальныя злучнікі *да*, *дак*.

Літаратура

1. Хазанава, К. Л. Найменні посуду ў беларускіх прыказках і прымаўках / К. Л. Хазанава // *Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі* / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі ; навук. рэд. А. І. Лакотка. – Мінск : Права і эканоміка, 2022. – Вып. 32. – С. 463–469.
2. Хазанава, К. Л. Найменні абутку ў беларускіх народных прыказках і прымаўках / К. Л. Хазанава // *Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі* / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі ; навук. рэд. А. І. Лакотка. – Мінск : Права і эканоміка, 2023. – Вып. 34. – С. 601–608.
3. Хазанава, К. Л. Зааморфныя вобразы ў беларускіх прыказках і прымаўках / К. Л. Хазанава // *Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі* / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі ; навук. рэд. А. І. Лакотка. – Мінск : Права і эканоміка, 2019. – Вып. 26. – С. 327–332.
4. Хазанава, К. Л. Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі з нутрыцыялагічнай лексікай / К. Л. Хазанава // *Известия Гомельского гос. ун-та им. Ф. Скорины*. – 2021. – № 4 (127). – С. 166–170.
5. Хазанава, К. Л. Найменні прадуктаў харчавання ў беларускіх і кітайскіх фальклорных выразях / К. Л. Хазанава // *Традиционная духовная культура восточнославянских и китайского народов : сб. науч. ст. / М-во образования РБ, Гом. гос. ун-т им. Ф. Скорины ; редкол.: В. И. Коваль (гл. ред.) [и др.].* – Гомель : БелГУТ, 2021. – Вып. 3. – С. 178–183.
6. Хазанава, К. Л. Рэфлексы даметрычнай сістэмы вымярэння ў беларускіх народных парэміях / К. Л. Хазанава // *Традыцыі Скарыны [Электронны рэсурс] : зб. навук. арт. / ГДУ ім. Ф. Скарыны, Навукова-даследчы інстытут гісторыі і культуры ўсходнеславянскіх народаў пры ГДУ ім. Ф. Скарыны ; рэдкал.: А. М. Воінава (гал. рэд.) [і інш.].* – Электр. тэкст. дадз. (аб'ём 4,14 Mb). – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2022. – С. 252-255.
7. Хазанава, К. Л. Граматычныя асаблівасці параўнальных канструкцый у беларускіх прыказках і прымаўках / К. Л. Хазанава // *Известия Гомельского гос. ун-та им. Ф. Скорины*. – 2020. – № 1 (118). – С. 155–159.
8. Граматыка беларускай мовы : у 2 т. / рэд. К. К. Атраховіч (Крапіва), М. Г. Булахаў. – Мінск : Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1962. – Т. 1 : Марфалогія. – 542 с.
9. Беларускі фальклор у сучасных запісах : Традыцыйныя жанры : Гомельская вобласць / уклад. В. А. Захарава [і інш.]. – Мінск : Універсітэцкае, 1989. – 384 с.
10. Граматыка беларускай мовы: у 2 т. / рэд. К. К. Атраховіч (Крапіва), М. Г. Булахаў, П. П. Шуба. – Мінск : Навука і тэхніка, 1966. – Т. 2 : Сінтаксіс. – 757 с.
11. Янкова, Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т. С. Янкова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.